

Артур Фредекінд

Попович М. Червоне століття. —
К.: АртЕк, 2005. — 888 с.

ISBN 966-505-123-7

Видавництво «АртЕк» запропонувало читачеві книгу Мирослава Поповича «Червоне століття». Розлогий том вимагає від нас відгукнутися на цю спробу осмислення XX сторіччя.

Філософ у вступі визначає, що вона «не є історією “червоного століття”». Радше це спроба написати філософію історії. «Побачити смисл історії нашого часу», — як пише М. Попович. Так само у вступі автор намагається переглянути звичні для нас наукові та колонаукові підходи, що пов’язані з примітивними, авто-

матичними переносами технологічних схем до складного людського життя. Філософ намагається замінити ті техносхеми на гуманітарний погляд, наголошує на своєму співчутті до трагедії винищення євреїв та інших геноцидів. Водночас, звертаючись саме до «червоної» барви минулого століття, М. Попович вказує на історію України, бо справді — наша історія була більш «червоною» ніж «коричневою». Хоча надто багато спільного є між тими кольорами... Безсилля гуманітаріїв, та й інших людей, перед тією страшною навалою і стало темою книги.

Слід зазначити широту погляду, величезну кількість нових і цікавих фактів, які наводить автор у власній праці. Блискуча ерудиція, посилання на художню літературу, вказують на неабияке бажання автора самому роз-

ібратися і в собі і в тому, що чинилося навколо. Окремо треба сказати про підбір фотографій — багато з них показують те «червоне століття» у цікавих ракурсах.

Починаючи книгу жовтневим переворотом 1917 року, автор власне наголошує — штучні намагання відійти від тієї важливої дати, зробити вигляд, що на Україну та подія вплинула лише зовнішньо, і лише згубно — е хибними.

У той же час, розглядаючи «російську ідею», автор подає надалі історію Ірландії, чим виходить за звиклі для нас межі Російської імперії. Постає широка картина не лише Європи, а й світу.

Так само важливим є несподіваний (на перший погляд) перехід до справи Дрейфуса. Посилання М. Поповича на Г. Арендт, розглядання стану євреїв у тогочасній Європі роблять цю главу недвозначно серйозною. Автор саме й вказує на єврейську емансипацію, як на стрижневу подію того часу. Він пише «Єврейська проблема стала пробним каменем демократії не тільки у Франції — в історії ХХ століття вона була чи не найбільш дражливою для західної цивілізації, і для цивілізації країн ісламу». Вважаю це слушним зауваженням. Подальший розгляд «єврейської ідеї», незважаючи на те, що підхід виглядає не досить ліберальним, ставить гострі питання. Тим більш коли після цієї глави подається глава, присвячена «німецькому питанню». Насправді це важливі й цікаві моменти всесвітньої історії. Необхідно вказати на звернення автора до «фаустівського духу» німців, де він обґрунтовано вказує на протистояння між романтизмом і «фаустизмом» та «християнсько-католицькою традицією». Ота радість буття, що нею живилася (і живиться до цього часу) німецька романтична традиція надто важлива. Християнська ж традиція, і як частина гуманітарного впливу на німців, і як частина протилежного, надто вимогливого до інших вір й інших «нехристиянських народів», звісно спричинилася до появи як чорвоного, так само і коричневого кольору в Європі.

М. Попович наводить «Гімн Радості» Ф. Шіллера (який є сьогодні гімном Європейського Союзу), вказуючи на його антиіндивідуалізм. Розглядаючи писання Р. Вагнера, і звернення його до того суто німецького «die Gemeinschaft» («спільність», або як влучно пише М. Попович «чуттєво спаяна спільнота»), автор торкається важливого питання витоків нацизму та його спорідненості з комунізмом. Річ саме в традиційному намаганні з'єднатися у величний колектив, і водночас, стати Надлюдиною. Можливо, навіть постати таким собі надлюдським Колективом. Автор пише «Чи випадковий зв'язок нових і нових маніфестів динамізму в мистецтві з політикою — футуризму з фашизмом в Італії, з комунізмом у Росії?» У тих авторових припущеннях, а не в гаслах, чи простих висновках, відчувається суть і

стиль мислення М. Поповича. Мислення саме філософського. Мислення яке закликає не до дії, чи до швидкого рішення, а до обмірковування і роздумів.

Нам особисто не близькі думки в руслі гантінгтонових геополітично-цивілізаційних розламів, однак читаючи Поповича можна побачити, що ті думки розширюються і поглиблюються багатьма додатковими моментами. Розглядаючи балканський вузол (або «розлам»), філософ аналізує ісламські підходи й до політики і до соціальних сфер. Справді — вплив ісламу, про який в нас мало відомо, дуже важливий. До речі в Україні також. Тому що зовсім нещодавно південні терени України належали Туреччині, що цілком очевидно вплинуло на культуру цих регіонів.

Авторове намагання розглянути психологію лідерів держав, як монархів, так само й «вождів» упродовж ХХ-го століття надто доцільне. Єдине, що тут можна зауважити — можливо було б розглядати не лише їх, а й інших людей, навіть тих, хто на перший погляд не стояли близько до тих імператорських дворів. Зрозуміло, що все охопити неможливо, але все ж — психологія часу, що її розглядають в західній історіографії є важливою річчю.

У той же час згадування автора про «масонські зв'язки» без розгляду того міфу, та реальних впливів безпосередніх зв'язків між так званими «елітами» тодішнього світу, видається мені не зовсім продуманим. Річ не в тому, що коли в академічній праці читаєш раптом про масонів, то згадуються несерйозні, чи хворобливі твори різноманітних борців із «зговорами». Річ у тім, що коли академічний вчений декілька разів згадує про те явище (доволі різноманітне й космополітичне), то він повинен нам пояснити, що він має на увазі коли пише слово «масон».

Проблема ще в тому, що автор намагається розглядати події під тим національно-державним кутом зору, який, як на мене, по-перше, не здатен висвітлити всі важливі аспекти, а по-друге, часто-густо є простим заміником марксисту, чи навіть націонал-лібералізму. Позаяк кожен «ізм» не може слугувати за допомогу. Зрозуміло, що людині не так вже легко усунутися від ідеологічних штампів та розгляду життя під звичним кутом зору. Тим більш, що в нашому суспільстві саме той національний кут зору наразі надто підтримуваний і модний. Але філософ, тим більш такого рівня, має намагатися уникнути однокутового погляду. М. Попович насправду іноді це й робить, але, на превеликий жаль — не в усіх розділах цієї книги.

За приклад може слугувати одна тема. Цитую: «Європейський розлам пройшов, зокрема, через серце єврейського етносу, який одержав надію на радикальне розв'язання єврейської проблеми через інтернаціональну комуністичну державність. З іншого боку, відповіддю Заходу на масове по-

лівіння в політично активному єврейському середовищі була декларація Бальфура, яка відкрила епоху становлення єврейської держави в Палестині». Загалом, не заперечуючи слушних моментів, не можна не зауважити, що по-перше — єврейське середовище не лише лівіло, а й разом із тим і правіло (як і кожне середовище). З другого боку — декларація Бальфура не була відповіддю Заходу, а лише відповіддю Британії, під величезним тиском руху сіоністів. Навіть під тиском літературних творів Б. Дізраелі, якого аж ніяк не можна звинуватити у «лівих» настроях, але який був цілковито «за» появу держави Ізраїль. Саме єврейство Англії аж ніяк не було помічено в величезному «полівінні» (як і англійське суспільство загалом). Єврейський вплив на «лівий рух», який був відчутний на Сході Європи, особливо в Російській імперії, йшов, на мою думку саме від того, що до «правого» руху в Росії євреїв приймали з великим небажанням. Крім того, саме полівіння російського суспільства насправду було надто масовим, у порівнянні, приміром з суспільством французьким. Які були самі, таких євреїв і мали. Дивно для «старих європейців» виокремлювання якоїсь з меншин із «місцевого населення» є взагалі ознакою авторів зі Східної Європи. Пильне ж придивляння до «єврейського впливу», при непомічанні суто традиційного впливу народницької російської традиції на більшовизм, є взагалі вадою наших дослідників. На мою думку, це є психологічна вада самих дослідників — знайти винних на стороні, тільки не серед нас самих. На сьогодні подібна теза вже нецікава. У нас чомусь майже не розглядається сьогодні надто ідеологізований «лівий» підхід, приміром І. Франка (такі, доволі примітивні, роботи були за часів СРСР), але ж то є історичним фактом — ліві настрої тодішньої української інтелігенції. Зрозуміло, що Франко набагато більше ніж марксист, тому що він був талановитим і розумним митцем, але те що він перебував під значним впливом тодішньої моди — очевидний факт.

Розбір дуже дражливої теми — єврейських погромів у часи визвольних змагань 1917–1921 р., надто цікавий. Гадаю, що авторове вказування на вади С. Петлюри й інших українських діячів є слушними. Особливо, коли М. Попович пише про «літання їх у хмарах». У тому й проблема, що насправді від влади та впливових людей потрібні не заяви (які приймав і С. Петлюра, і багато інших діячів, аж до митрополита А. Шептицького включно), а реальні дії. Зрозуміло, що Шептицький в цьому контексті дії таки вчинив. Як зрозуміло й те, що митрополит Греко-католицької церкви не є офіційною фігурою держави, як С. Петлюра в тодішній УНР. До речі і С. Петлюра допомагав багатьом євреям. Однак, на жаль цього замало. Питання не в тому, щоб засудити, так би мовити, «своїх», питання в тому, аби загнати антисемітизм та ксенофобію в глухий маргінальний кут.

Пошук М. Поповичем витоків більшовизму є таким саме цікавим, як і пошук витоків нацизму. Цілковито можна погодитися з тим, що Ф. Ніцше й тут «на лівому флангу» зробив свою справу. Я б тільки застеріг від прямого ототожнення М. Горького або А. Луначарського з більшовицьким рухом. Ані перший, ані другий, на мій погляд, не грали великої ролі в партії, або в «команді» Леніна. Мені видається, що А. Луначарський більше намагався саме «окультурити» більшовиків, ніж потурати їхнім ідеям і справам. Трагедія М. Горького — то, мабуть, спеціальна справа дослідників. Відомо, що він не відразу став на бік більшовиків, а після приходу їх до влади доволі гостро критикував. До того ж М. Горький долучився до захисту значної кількості врятованих ним особисто від чекістських катувань інтелігентів. У цьому контексті було б цікаво побачити в дослідженні роль українських соціалістів, приміром М. Грушевського в тих більшовицьких «походах».

Глава «Трагедія німецької демократії», де автор описує прихід до влади Гітлера дивує цілковитим ігноруванням антисемітського чинника в політиці НСДАП. Проходити повз цей важливий момент і в нацистській агітації, і в переході на бік нацистів деяких представників консервативних кіл, а й навіть і деяких комуністів — надто несерйозно. Я маю на увазі вихід з лав КПН величезної кількості її членів і подальший їхній вступ до лав НСДАП. Не помітити антисемітизму та ганебного загравання німецьких впливових кіл з отим «радикальним ксенофобством» не можливо. На жаль, М. Попович того не помітив, хоча й згадав про вбивство В. Ратенау антисемітами.

Нарешті ми знову маємо згадку про євреїв, та про антисемітизм на сторінках глави «Українські комуністичні політики і Сталінський переворот». Не знаємо, як сприймуть цю частину «деякі національно пильні «історики», про яких згадує автор, цілком резонно прибираючи ту команду в лапки, але дивний абзац я мушу навести: «Із зрозумілих причин симпатії єврейського містечка в роки Громадянської війни були на боці червоних так само, як у тридцяті роки симпатії євреїв у переважній більшості — на боці антифашистів».

Присвячуючи погромам євреїв цілу колонку на с. 216, але згадуючи про те на с. 392, бажано все ж було пояснити ті «зрозумілі причини». Гадаю, що не лише погроми призвели до тієї «червоної» налаштованості багатьох євреїв з бідних родин. Згадаємо про те, що погроми робили як денікінці, так і махновці, так само і частини українського козацтва, так само й більшовики. Називати всі ті сили «правими» язик не повертається. На бік червоних переходило суспільство, тому що лише вони тоді мали змогу навести і втримати хоч якийсь порядок. Про те, до речі, влучно пише

М. Булгаков, але в нас чомусь звикли вважати письменників ледь не «мрійниками».

Мушу повторитися — налаштованість до лівого руху існувала не лише в євреїв. Переважна більшість люду тоді пішла на бік більшовиків. Саме це й призвело до подальшого кошмару ГУЛАГу і Голодомору. Більшість євреїв, як і більшість будь-якої меншини в світі завжди обирали, обирають і обиратимуть лінію більшості того суспільства серед якого вони живуть. Те що євреї доволі часто постачали і постачають у світ різноманітних збурників і критиканів, звичайно, вказує на психологічні риси єврейського народу, так само й на освітній рівень. Однак в той же час, ті окремі особи аж ніяк не персоналіфікують широкий загал єврейства. Дразливістю на ту «занадто величезну роль малого народу» (висловлюючись стилем Шафаревича) слабкують суспільства в яких є велика проблема з власною визначеністю. Відомий доволі значний ступінь денационалізації українців. Розуміючи проблеми українського етносу (особливо в контексті того, що значна кількість представників національних меншин не вважають себе українцями), нацменшини, тим не менш, не можуть бігти «поперед паровозу». Якщо, приміром, багато українців Сходу до цього часу вважають себе «руськими», або «советськими», то тут нацменшини не допоможуть. Натомість вони можуть допомогти, якщо етнічні українці нагадають їм, що ті нацменшини, або й російськомовні українці, теж є громадянами України, і мають всі права. Той самий М. Попович є людиною, яка давно і впевнено поважає права нацменшин, він є серед того середовища українців, яким ці прості речі пояснювати не треба. Тому, пишучи ці рядки, я радше намагаюся звернутися до інших.

Ми підходимо до нашої теми, теми Голокосту. М. Попович говорить про неї, і недвозначно вимальовує той жах, і так само тло, на якому відбувся Голокост: «З особливою, нечуваною жорстокістю нацизм ставився до більшості своїх сусідів». Тут треба зазначити, що незважаючи на жорстокість до поляків, росіян, українців у тому контексті, нацисти все ж не ставилися так само однаково до сусідів з іншого боку — данців, голландців, бельгійців, французів. Подібну різницю поведження і Вермахту, і СС на Заході та Сході Європи можна було б вказати. У той же час, на мій погляд, Голокост (як і інші геноциди) заслуговує на більш уважний розгляд. В тому катаклізмі надто багато історичних та філософських коренів проблем сучасності.

Подальша оповідь військових операцій Другої світової війни, знову, як в багатьох працях не включає до себе гуманітарний аспект. Присвятивши Голокосту декілька рядків, М. Попович знову і знову (мабуть в СРСР вийшли сотні тисяч, якщо не мільйони тих описів військових операцій) перелічує

прізвища генералів, описує техніку, кар'єри, відсотки вугілля, кількість танків і таке інше. На жаль, знову не помічається жахлива кількість загиблих, той урок для світу, що його дала Друга світова, саме після якої Європа почала боятися війни, як чорт ладану. Цей аспект відсутній у тексті М. Поповича.

Майже немає згадки про втрати українців під час тієї кошмарної війни. Не вказано на жахливу громадянську війну, про ті рейди червоних партизанів саме проти УПА, а не проти німців. Не вказано на практичне знищення після війни не лише ромів, кримських татар чи євреїв (ці етноси зазнали найбільших втрат серед українців), а також втрати поляків, німців, кінець кінців самих українських селян!

При тому, що Україна тоді втратила близько 1,5 млн. своїх євреїв (ця кількість втрат неймовірна, навіть в порівнянні з 3 млн. польських євреїв), Попович опускає цей момент. Так само й не вказано в розлогіму описові ідеології ОУН про її ставлення до єврейського питання. І до польського. Практичне винищення польського і єврейського населення на Західній Україні лишилося поза увагою автора, хоча про це згадано, але надто побіжно. Знову — ані цифр, ані аналізу. Жахливий опис Волинської різанини і безжальні звіти ОУН, аж ніяк не коментуються. Єдиним коментарем і доволі жорстким є вислів «брехня» на адресу керівництва ОУН, яке приховувало свої розпорядження стосовно «вирішення польського питання». Однак, на мій погляд, цього таки замало. Чому керівництво збрехало? Чи тому, що воно було налаштоване на «очищення України», у тому інтегральному Донцовському дусі, чи тому, що йому байдужі були ті мирні жертви, чи з іншої причини?

Таке враження, що автор начебто знає, як реагуватиме читач, знає що той читач є обізнаним в справі співчуття, що читач знається на тому гуманітарному аспекті. Як на мою думку і на мої спостереження — це зовсім не так. Автор вказує (і тут треба йому віддати належне — це робить ледь не єдиний український гуманітарій!), що нищення поляків було геноцидом. Але жодного слова від себе, жодного слова співчуття, хоча б поміж рядками! Лише застережливі розмірковування, що незалежності не виборено, або, нарешті, що її виборено, але «... здійснили... мрії радше спадкоємці тих червоних, ніж людей із боївок». Розуміючи й знаючи діяльність і тексти М. Поповича, знаючи його щирі, критичні зауваження і до націонал-радикального боку, і до кучмівського, тим більш дивно в розлогій книжці не побачити людяного підходу до різноманітних «ізмів». Лишається враження, що автор намагається виокремити той національно-державницький підхід, як панацею від усіляких бід. Або посилається на «моральність і право», що справді колись трималися на державницькому суспільстві. Але ж це

підхід саме XIX століття, підхід отих національно-державних мрійників, підхід з якого XX століття цілковито насміялося. Мало того — бажання триматися на суспільній моралі є одна з вад нацизму, і доволі ґрунтовна вада. Я вже не кажу про комунізм. Те ж саме святе для XIX століття право постало в середині XX, як примара, що її використовували як хотіли, і нацисти, і комуністи. Гуманне, доброзичливе, співчутливе ставлення до окремої людини, права тієї людини — от що є ґрунтом для цивілізованих країн у сучасному світі. Не боротьба культур, цивілізацій та інші з того переліку роздуми інтелектуалів.

Нарешті в розділі «Друга криза XX століття: підсумки», автор ані словом не згадує ті жахливі геноциди — і Голодомор, і Голокост, і нищення мирного польського населення.

Опісля того, враження від кремезного тому постають в контексті величезного просвітницького підручника, де також колись були розділи, присвячені культурі, де також ставилися якісь запитання ледь не філософського порядку, але все то було притлумлене хворобливим розтином усього, без жодного співчуття саме до людей, про яких йдеться. Історія мас, цифр, статистики, історія побудована на підходах XIX століття, на загиблих під час двох світових воєн просвітницьких мріях — подібну історію пропонує нам автор. Один з найкращих філософів України, один з найактивніших і найдемократичніших діячів українського руху, один із найшляхетніших і цікавих людей нашого часу. Можливо М. Попович вважає, що про ті гуманітарні катастрофи багато написано. Можливо він вважає, що прикрашати наукову працю емоціями не бажано (ще одна з вад советського і нацистського гатунку — «геть бовтунів і гумористів з кола серйозних людей»). А радше всього він думає, що використання ним націо-державницької ідеології надасть йому можливість переконати отих «національно пильних», що лібералізм і демократія не такі вже й погані штуки, а отих поза національних, або російськоналаштованих втягне в коло українства, завдяки «цілющому дощу» його шляхетних декларацій. Я навіть не згадуватиму тих, хто думав і діяв так само і в минулому і в позаминулому столітті. Про них ми маємо змогу прочитати в цікавій праці М. Поповича. Я сподіваюсь, що намагання вийти за звичні межі — тільки воно і може витягнути Україну і її народ з того болота, в якому вона перебуває достатньо довго. Це намагання надто присутне в книжці М. Поповича, однак самою широтою фактів, його виконати неможливо. Його можливо потягнути, якщо змінити акценти. Якщо, якомога простіше і менш науково сказати про біди людей, що їх тим людям завдали й інтелектуали, і мрійники від політики, і тупі фанатики ідеї.

До речі, сам автор каже про це, звичайно, набагато краще від мене. «... Про Розум і Прогрес важко стало говорити після Освенціму, і це визна-

чає різницю між ідеологією Просвітництва і «духом часу» другої половини ХХ-го століття.» Але далі, чомусь автор часто-густо цитує Б. Рассела і Г. Фреге (німецького математика кінця ХІХ ст.), які аж ніяк не є представниками тієї «нової» філософії «опісля Освенціму». Зрозуміло, що нічого супернового не буває. Однак проблема полягає в психологічно інших підходах.

М. Попович цікаво і доволі розлого пише про антисемітську кампанію в СРСР перед смертю Й. Сталіна. Він не вагаючись вказує на той сталінський антисемітизм, що вжахнув тоді й єврейський і увесь культурний світ. Але чому не має подробиць щодо антисемітизму, що гарцював тоді Україною, про злочинне приховування Голокосту, про Бабин Яр? Чому М. Попович не бачить зла поруч, але згоден розглядати його десь далеко? Хіба не є це небезпечною вадою?

Російський антисемітизм надто розлого описано на с. 667–669. Автор згадує антисемітські нахили І. Кандиби й ОУН. Однак немає жодного слова про євреїв в русі дисидентства, жодного слова про рух «отказників». А треба сказати що той рух і та участь євреїв в українській Гельсінській спілці є доволі важливою темою.

І цілком несподіваною в тому контексті є фото нацистських розстрілів у Латвії, з підписом — «Нестабільність на Близькому Сході — відгомін Голокосту». Я не зовсім розумію, що М. Попович хотів сказати тим підписом. Якщо то є ремінісценцією на відомі заяви різноманітних доволі анти-ізраїльських кіл, стосовно того, що держава Ізраїль виникла ледь не завдяки європейському переживанню Голокосту, то це є міфом. Широке європейське осмислення Голокосту почалося після процесу над А. Айхманом у 1960-ті роки, а держава Ізраїль творилася сіоністами з початку ХХ століття. Зрозуміло, що ті залишки євреїв, які опинилися в таборах для переміщених осіб, після 1945 р. спричинилися до більш обережного ставлення США, союзників та навіть самого Й. Сталіна (М. Попович пише, що Сталін намагався завдяки створенню Ізраїлю вдарити по позиціях Англії в регіоні) до «єврейського питання». Зрозуміло, що події Голокосту досі лишаються доволі «гарячими» для ізраїльського суспільства, що впливає на отой нескінчений арабо-ізраїльський конфлікт. Однак цілком незрозумілим є вислів автора: «В Ізраїлі переважає **навіть** (виділення моє — А.Ф.) позиція, згідно з якою антисемітизм — це проблема не євреїв, а тих націй, що на нього хворіють». Не лише в Ізраїлі, шановний М. Попович. Так само вважають і в Європі, і в США. Так само вважають в ООН.

Можливо, лишається якась плутанина в термінах. Якщо брати до уваги саме антисемітизм, то він, як і будь-які інші прояви ксенофобії, є хворобою, з моєї точки зору. Якщо ж мати на увазі антиєврейські настрої, або критику дій ізраїльського уряду, і критику деяких недемократичних законів держа-

ви Ізраїль, то це проблема інша. Антиєврейські настрої справді можуть існувати й існують, якщо, приміром, єврейська громада Німеччини має пільги (на противагу іншим громадам), що є порушенням німецької Конституції. Люди мають право сказати, що нищення будинків родин терористів є протизаконним актом. Однак антиєврейські настрої, які дійсно пов'язані з реальними подіями негарних вчинків членів єврейської громади (що буває, як і в кожній громаді, тим більше, що ті громади далеко не єдиний «злагоджений» організм), не мають носити характерного антисемітського забарвлення. Якщо європейці вказують на «комплекс Масади» у представників держави Ізраїль, то вони відразу вказують на витoki того комплексу від єврейської Катастрофи. І вказують відомі європейські висновки стосовно тієї провини перед євреями, європейської ж, антисемітської традиції.

Якщо ж сьогоднішній президент Ірану, чи багато інших представників ісламських країн використовують історію Голокосту задля того, аби налякати Ізраїль (та й євреїв світу), то це є саме антисемітська риторика, яку засуджує й ООН, і весь цивілізований світ. Сіоністи, які мріяли в руслі європейської просвітницької традиції побудувати державу і позбутися антисемітської проблеми, помилялися. Так само помилялися й «державники» українці. Постанова незалежної держави вирішує лише частину проблем. Як казав В. Чорновіл, на початку 90-х — «ми мали національну революцію, мусимо мати революцію демократичну».

Переходячи до цієї теми, необхідно сказати декілька слів стосовно «нового часу» для України.

М. Попович закінчує книгу риторичним «вічним Майданом». Цілком поділяючи захоплення тодішніми подіями, захоплення не стільки «керівниками» того процесу, скільки діями саме так званих «пересічних людей», обов'язково слід відгукнутися на те відлуння Майдану, що досі бринить в наших душах. Не можна соромитися почуттів. Але неможна нехтувати практичними, розумними, цілком осмисленими висновками. Інтелектуали мусять не лише захоплюватися, а й бути безжально холодними до своїх захоплень. Але ж — не буває нічого вічного, тим більш Майдану. Не можна годувати людей гучними фразами. Інтелектуали мають нагадувати людям їхню важку історію, аби вона не повторювалася. І якщо ми нарешті мали демократичну революцію, то ми мусимо йти далі. Ми мусимо скористатися тими плодами, закріпити їх, і піднятися на щабель вище.

Книга М. Поповича надає цю можливість. З того глобального охоплення, яке зробив один з найкращих філософів України, ми мусимо виокремити важливі теми для роздумів, рефлексій, сперечань і дій. Тож ідемо далі.